

Т.С.Вінцовський *

ВІЛЬНЕ МІСТО ОДЕСА В ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: РЕВОЛЮЦІЙНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО СЕПАРАТИЗМУ

Аналізуються обставини реанімації планів щодо надання Одесі спеціального статусу вільного міста Української Народної Республіки. Висвітлюються зусилля російських та єврейських політичних партій через гласних міської думи частково нейтралізувати політико-культурні наслідки включення міста до складу УНР.

Ключові слова: революція, Одеса, Українська Народна Республіка, Центральна Рада, Українські установчі збори, міська дума, політичні партії.

Багатогранність революційних сюжетів, висвітлених у тисячах публікацій, не знімає перед дослідником проблему подальшого пошуку невідомого або, принаймні, маловивченого наукового поля. Період першої УНР здавався б, уже накопичив достатню кількість інтелектуальної продукції, що передбачає перехід до наступної стадії – осмислення/переосмислення державотворчого процесу на рівні ґносеологічному. Але, на нашу думку, це більшою мірою стосується подій у «центрі», тоді як регіональний вимір національної революції 1917 р. продовжує відставати у плані накопичення емпіричного матеріалу. Утім, і тут відбувалися події, не лише варті уваги, а й ті, що мали значення для темпів та визначення векторів військово-політичних інтерполяцій. Сказане стосується чи не головного стратегічного міста південного регіону – Одеси, яка була не тільки найчисельнішим мегаполісом УНР, а й центром військової округи, особливо якщо зважити на близькість фронтів Першої світової війни. Відтак частина політиків висунула гасло повернення місту статусу «вільного», тобто на особливих умовах, що лише дотично узгоджувалися з традицією одеської вільної економічної зони (порто-франко) 1819–1859 рр. і прагненням до економічної автономії під час революції 1905–1907 рр., коли місцева буржуазія шукала нові управлінські форми задля захисту власних інтересів від негативного впливу центру¹. На відміну від XIX ст. і початку XX ст., коли Одеса боролася за привілеї економічного характеру, тепер ішлося передусім про політичні пріоритети.

Відразу зазначимо, що периферійні тенденції до регіоналізації та автономізації політичного життя у добу Центральної Ради проявлялися і в інших регіонах Південної України. Зокрема, восени 1917 р. розроблялися плани з організації крайового уряду і проголошення на невизначений термін самостійним

* Вінцовський Тарас Степанович – кандидат історичних наук, доцент, кафедра історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова
E-mail: vin71taras@i.ua; taras.ist@gmail.com

¹ Назарова Є.П. Регіональний рух на півдні України: спроби створення Південно-руської республіки в 1905 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXVIII. – С. 130.

містом Миколаєва². У кандидатській дисертації О.Ядловської звертається увага на спробу більшовиків проголосити влітку 1917 р. Херсонську республіку, що стало полігоном для існування в подальшому Одеської, Донецько-Криворізької та Таврійської радянських республік³.

У науковій літературі й до теперішнього часу відсутні окремі публікації, в яких висвітлювалися б процес виникнення подібної ідеї та механізми її реалізації. Уперше розглядалися особливості формування ідеї вільного міста Одеси у статті О.Триліського⁴. Але після цього вказаний напрям досліджень надовго виявився законсервованим, насамперед через негативне ставлення офіційної радянської історіографії до виділення локальних республік, навіть більшовицького типу. Адже, за переконанням керівництва РСДРП(б), це тільки послаблювало «єдиний фронт боротьби з буржуазією»⁵. Відтак піонером у ґрунтовному вивченні наукової проблеми, по суті, стала німецька дослідниця Т.Пентер, яка у своїй монографії (підрозділ «Das «Freistadt»-Konzept») аналізує причини, підходи та спроби реалізації проекту вільного міста⁶. Викладені вище історіографічні тенденції підтверджує узагальнююча колективна праця з історії Одеси, де вказані сюжети лише окреслюються⁷. Окремі тематичні лінії простежувалися у статтях, присвячених реакції політичного істеблішменту Одеси на проголошення УНР⁸ та пропозиції відродження порто-франко⁹. Відтак у запропонованій статті, використовуючи існуючі напрацювання й розширюючи джерельну базу, ми виокремлюємо як самостійну проблему визначення політико-правового статусу Одеси наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. у складі УНР. Для отримання необхідного результату слід з'ясувати час і обставини кристалізації ідеї вільного міста Одеси, визначити ставлення до цього різних політичних таборів, простежити реакцію українського уряду на можливість реалізації проекту, установити практичні наслідки переговорів із зазначеного питання на місцевому рівні.

Падіння Тимчасового уряду Росії восени 1917 р. спонукало існуючі політичні системи приступити до правової саморегуляції і заявити про своє бачення найближчого майбутнього центральної та регіональної влади. Центральна Рада разом із Генеральним Секретаріатом, користуючись нагодою, приступили до поширення власних повноважень не тільки у межах «дозволених»

² Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). – Запоріжжя, 2005. – С.102.

³ Ядловська О.С. Партії та громадсько-політичні організації національних меншин на півдні України в період Центральної Ради: Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2012. – С.88.

⁴ Триліський А. Организация советской власти на Одешине // Октябрь на Одешине. – Одесса, 1927. – С.156–191.

⁵ Курас І.Ф. Більшовики Херсонщини в боротьбі проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції за встановлення радянської влади (жовтень 1917 – січень 1918 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – Вип.15. – К., 1967. – С.115.

⁶ Penter T. Odessa 1917: Revolution an der Peripherie. – Köln; Weimar; Wien, 2000. – S.279–298.

⁷ Раковський М.Ю., Шкляев І.М. У революційні часи (1917–1920 рр.) // Історія Одеси / Гол. ред. В.Н.Станко. – Одеса, 2002. – С.289–290.

⁸ Віницький Т.С. Проголошення УНР та питання про владу в Одесі // Записки історичного факультету Одеського національного університету імені І.І.Мечникова. – Вип.15. – Одеса, 2004. – С.217–221.

⁹ Гончарук Т.Г. Революційні події 1917–1919 рр. та пропозиції відродження в Одесі «порто-франко» // Революції в Україні у XX–XXI століттях: співзвуччя епох: Мат. V Всеукр. наук. конф. – Одеса, 2009. – С.19–21.

Петроградом п'яти губерній, а й у чотирьох південно-східних, що створило сприятливе підґрунтя для переходу основних важелів впливу до українських інституцій на окреслених теренах. На підтримку своєї рішучості в опануванні ситуації 27 жовтня з Києва до Одеси телеграфом прийшло повідомлення такого змісту: «У зв'язку з відсутністю урядової влади у країні Центральна Рада оголосила себе Тимчасовим урядом для України. Оскільки Херсонська губернія й місто Одеса входять в межі України, то всі місцеві організації повинні підпорядковуватися Раді»¹⁰.

Перед усіма політичними силами міста постало завдання визначитися щодо подальших перспектив і запропонувати нову конфігурацію влади. Більшість із них були переконаними прихильниками коаліційного принципу формування державних інституцій, маючи на увазі, щоправда, винятково партії соціалістичного спрямування. Набагато стриманіше до перспективи територіальної належності Херсонської губернії та самої Одеси до України поставилися осередки загальноросійських і єврейських партій.

Виступаючи 27 жовтня 1917 р. на об'єднаному засіданні низки організацій, які вважали себе демократичними, лідер місцевих українських есдеків В.Чехівський, аби заспокоїти незадоволених, твердив, що очолювана ним Херсонська українська губернська рада, яка була організацією, котра представляла інтереси Центральної Ради, не проводитиме «наси́льницької українізації», а працюватиме в контакті з революційним комітетом Одеси. Мабуть, його словам у місцевому політичному істеблїшменті довіряли, адже того ж дня ревком на своєму засіданні ухвалив рішення, щоб «місто з областю» ввійшли до складу дев'яти губерній України, які утворюють автономний південний штат Російської федеративної республіки, і ці губернії створили б свій уряд у Києві, який мав існувати на коаліційній основі¹¹. Дана постанова передавалася на обговорення об'єднаного засідання Херсонської української губернської ради й обласного революційного комітету. Такий компроміс мав сприяти зближенню української крайової адміністрації з частиною політичних опонентів, які за обставин, що склалися, змирилися з думкою про необхідність встановлення контролю УЦР над тими губерніями, котрі визнавав своїми саме Київ. Але політична боротьба не тільки локалізувалася після ухвалених рішень. Вона набувала інших рис, протистояння в межах тих коаліційних органів влади, які створювалися у жовтневі та листопадові дні 1917 р.

На підтвердження цих слів, 28 жовтня на засіданні обласного революційного комітету, де більше половини делегатів представляли загальноросійські та єврейські соціалістичні партії, було ухвалено запропоновану більшовиками резолюцію: «Обласний революційний комітет складається з представників рад робітничих, солдатських, матроських і селянських депутатів, соціалістичних партій, демократичних організацій і української ради на рівних засадах. Що стосується вимоги Крайового революційного комітету в Києві підпорядковуватися йому, то через нечіткість їх позицій, утриматися від приєднання до них»¹².

¹⁰ Див.: Коновалов В. Красный флаг над Одессой. – Одесса, 1977. – С.157.

¹¹ Одесский листок. – 1917. – 28 октября.

¹² Одесские новости. – 1917. – 29 октября.

Утім, для більшовицьких організацій регіону ситуація складалася несприятливо, їм не вдалося здійснити захоплення влади за петроградським сценарієм. Радше навпаки, їхні дії викликали занепокоєння з боку інших соціалістів, які між двома альтернативами – «більшовизація» або «українізація» влади – схилилися до останнього варіанту, хоча й із застереженнями. На нашу думку, РСДРП(б) вони вважали більш серйозним опонентом, упоратися з яким буде складніше, аніж із менш чисельними українськими осередками, котрі в Одесі поступалися впливом російським есерам, меншовикам, Бунду тощо. Натомість Генеральний Секретаріат миттєво відреагував на компроміс політичних таборів Одеси, затвердивши Революційний комітет Херсонщини (Комітет охорони революції) як верховну крайову владу, що підпорядковується винятково йому. Уряд також повідомив усі громадські й урядові установи, що губернські та повітові комісари, а також їхні помічники є представниками Генерального Секретаріату і, отже, повинні залишатися на своїх місцях. Ніхто, крім українського уряду, не мав права усувати комісарів та їх помічників із державних посад¹³. Головне завдання Комітету охорони революції (КОР) було спрямоване на створення на місцях такої влади, яка змогла б підтримувати порядок до скликання всеросійських та українських установчих зборів. Київський уряд також призначив своїм комісаром в Одеську військову округу підполковника В.Поплавка, котрий увійшов до складу КОР і мав стежити за діяльністю нового органу влади та підпорядкуванням його такому ж комітету при Центральній Раді.

Такий хід подій не міг повністю влаштовувати місцеві осередки загальноросійських політичних партій та органів самоврядування, обраних улітку 1917 р., які розуміли, що це означатиме перехід влади до рук українських сил, початок найнеприємнішої, на їхню думку, справи – «насильницької українізації», під чим розуміли всі можливі аспекти (політичні, культурно-освітні, мовні тощо), а всі політико-владні пертурбації з цього часу отримували лише вище вказану назву.

Саме в такому руслі міркувала більшість гласних Одеської міської думи, обговорюючи це питання на своєму закритому засіданні 28 жовтня 1917 р. під головуванням Б.Кондратьєва. Дума продовжувала вважати невирішеним питання входження Одеси під юрисдикцію українського уряду. Його, на думку гласних, мали з'ясувати тільки Всеросійські установчі збори та референдум. Також Одеська міська дума не бажала «входити до органу влади, де більшість становлять українці-більшовики»¹⁴, маючи на увазі КОР, а можливе розповсюдження повноважень Генерального Секретаріату на Херсонську губернію переважна частина фракцій щиро вважали «явним непорозумінням»¹⁵.

Зважаючи на сказане, не стала несподіваною схема міркувань гласних думи – більшовиків О.Хмельницького та Х.Гільдіна, які виступили проти зазначеної позиції міського самоврядування¹⁶. Очевидно, для них було вигідніше знайти союзника серед українських сил міста, щоб спільними зусиллями

¹³ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. – К., 1996. – Т.1. – С.450.

¹⁴ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.16. – Оп.123. – Спр.1158. – Арк.14.

¹⁵ Там само. – Оп.124, ч.1. – Спр.8774. – Арк.38.

¹⁶ Одесские новости. – 1917. – 29 октября.

позбутися конкурентів і далі мати лише одного суперника, – українську регіональну адміністрацію.

Підсумком обговорення питання щодо можливості співпрацювати з підструктурами УЦР стала резолюція, схвалена міською думою 31 жовтня 1917 р.: «Беручи до уваги, що: 1) національне питання повинно бути вирішене на основі принципу широкого національного самовизначення, яке визнавала вся революційна демократія; 2) тільки постанова верховного господаря землі російської – Всеросійських установчих зборів – може визначити кордони окремих частин федеративної Російської Республіки; 3) кордони ці повинні бути визначені згідно з належним чином вираженою волею населення кожної території; 4) представник місцевої української ради на засіданні думи визнав правильність усіх вище вказаних принципів; 5) створення Київського крайового українського комітету і розповсюдження його дії на території областей, які не входять у підпорядкування українського Генерального секретаріату, є згідно з отриманим повідомленням, очевидно непорозумінням, на теперішній час ліквідованим саморозпуском цього комітету; 6) тепер зникли підстави для будь-яких можливих непорозумінь між демократіями різних національностей – Одеська міська дума переходить до чергових справ»¹⁷.

На думку міського самоврядування, єдиним виходом із даної ситуації було створення крайового органу незалежно від Центральної Ради, а якщо ж остання не побажає відмовитися від влади над Одесою, то завдяки Румчероду (центральный виконавчий комітет депутатів рад Румунського фронту, Чорноморського флоту й Одеської округи) передбачалося скористатися допомогою військ, котрі перебували на Румунському фронті¹⁸.

Таким чином, на кінець жовтня 1917 р. сформувався два основних підходи щодо політико-правового статусу Одеси. Коаліційний Комітет охорони революції, підпорядкований українському урядові, уважав причорноморське місто невід'ємною частиною автономної Української Республіки, а міське самоврядування було впевнене, що питання невирішене остаточно (з очевидними ментальними апеляціями до неможливості такого варіанту у принципі). Примітно, що в обох згаданих місцевих інституціях мали представництво партійні осередки російського, єврейського та українського соціалістичного спрямування. Але змальована дихотомія мала умовний характер, адже більшість загальноросійських і єврейських політичних сил усе-таки не погоджувалися з віднесенням Одеси до сфери впливу лише Центральної Ради. Відтак попередні домовленості в межах Комітету охорони революції слід сприймати як тактичні, а не стратегічні. Тоді навіть зайшла мова про створення двох різних ревкомів¹⁹. Представники від рад робітничих, солдатських і матроських депутатів Одеси, центральный комітет Румчероду, представники місцевих обласних комітетів російських соціал-демократів (об'єднаних), більшовиків, російських есерів, Бунду виголосили заяву, в якій оголошення Центральною Радою верховенства своєї влади над дев'ятьма губерніями, у тому числі Херсонською,

¹⁷ ДАОО. – Ф.16. – Оп.123. – Спр.1158. – Арк.2.

¹⁸ Одесские новости. – 1917. – 3 ноября.

¹⁹ Там же.

розглядалася ними як акт незаконний, що суперечить головним принципам революційної демократії. Також ішлося, що насильницьке підпорядкування місцевого населення Центральній Раді – недопустиме ще й тому, що «недавні вибори до міського самоуправління на основі загального виборчого права яскраво встановили, наскільки воля народу не збігається з національними прагненнями Центральної Ради»²⁰.

Тим часом дещо змінений на початку листопада 1917 р. КОР трансформувався у Революційний комітет Херсонщини й наполягав на територіальній цілісності України в рефлексії Центральної Ради²¹. Голова ревкому В.Чехівський від імені УСДРП висунув пропозицію налагодити співробітництво з «неукраїнськими демократичними організаціями» та встановити контакти для взаємної співпраці між ними, хоча це викликало заперечення самостійницької частини українського істеблішменту Одеси на чолі з І.Луценком²².

Відчуваючи зростаючу силу ревкому Херсонщини, ураховуючи присутність значної кількості гайдамацьких підрозділів, спостерігаючи за рішучими діями військового комісара Центральної Ради В.Поплавка зі встановлення порядку й не бажаючи залишитися без важелів впливу, осередки провідних загально-російських партій та організацій 4 листопада 1917 р. все-таки дали позитивну відповідь на пропозицію щодо входження до губернського ревкому, заявивши, що погоджуються працювати разом із комітетом на платформі тісного контакту з Центральною Радою²³.

Ще більш очевидною стала ситуація після проголошення УНР. Оприлюднення III Універсалу мало неабияке значення для побудови системи влади в Одесі, оскільки місцеві українські організації почали більш рішуче ставити свої вимоги щодо управління краєм, виконуючи, з одного боку, указівки Центральної Ради, а з іншого – дотримуючись власних переконань, які вони декларували протягом усього 1917-го року. Найпалкіші суперечки про конфігурацію влади точилися 14 листопада на спільному засіданні виконавчих комітетів рад робітничих, селянських, матроських депутатів, представників революційного комітету, Одеської української військової ради та Румчероду. Головним доповідачем із проблеми організації влади виступив З.Висоцький (есдек від Одеської української військової ради), який у промові не лише наголосив на тому, що ревком Херсонщини створено шляхом компромісу, але й задекларував мету цього комітету – утілювати у життя універсали Центральної Ради²⁴.

В обговоренні доповіді З.Висоцького простежувалися різні підходи. Більшовицькі делегати, спостерігаючи за суттєвим посиленням впливу Києва в регіоні, тепер уже критично висловлювалися щодо висунутих пропозицій. Зокрема Л.Рузер, посилаючись на відсутність плебісциту серед місцевого населення, дотримувався погляду, що РСДРП(б), визнаючи право Центральної

²⁰ Там же. – 4 ноября.

²¹ ДАОО. – Ф.Р-3829. – Оп.1. – Спр.110. – Арк.16.

²² Одесский листок. – 1917. – 4 ноября.

²³ Рідний курінь. – 1917. – 12 листопада.

²⁴ Протоколи Одеської ради робітничих депутатів // Літопис революції. – 1931. – №1/2. – С.237–238.

Ради на керівництво всією Україною, не погоджується на підпорядкування їй Херсонської губернії²⁵. Доповнював цей виступ І.Орлов, який заявив, що його партія готова визнати навіть повне відокремлення України від Російської республіки, але якщо на це буде воля народу. Саме тоді вперше, у контексті можливої «українізації» Херсонської губернії, прилюдно пролунала пропозиція надати Одесі статус вільного міста, тому що вона «за своїм характером є інтернаціональною». Рупором проекту виступив делегат від моряків торговельного флоту більшовик Трюх²⁶. Тому твердження, що «ідея оголосити Одесу вільним містом народилася в ніч з 2 на 3 грудня 1917 р.» є хибним. Це ж стосується твердження про широкий резонанс від внесеної пропозиції²⁷. Звертаємо увагу, що висловлене гасло *de facto* було проігнороване учасниками засідання й жодної реакції не викликало. Оскільки нагальнішим уважалося інше питання – організація влади у країні та регіоні. Навіть у виступі наступного делегата-більшовика О.Воронського пролунала безапеляційна нотка, що для Одеси наразі актуальні економічні проблеми²⁸.

Зрештою 14 листопада 1917 р. було ухвалено резолюцію, в якій зазначалося, що збори вітають проголошення української демократичної республіки й визнають Центральну Раду об'єднуючим революційним центром у межах 9 губерній, підтримують Революційний комітет Херсонщини в усіх його заходах, спрямованих на дотримання порядку в краї та втілення у життя соціальних і політичних реформ, виписаних III Універсалом²⁹.

Утім, після 14 листопада опозиційність до УНР зберегла Одеська міська дума, хоча її очільники були змушені констатувати динаміку змін у настроях загалом аполітичного населення регіону. Так, 6 грудня на засіданні Одеської думи в.о. міського голови Б.Фрідман, звітуючи про роботу Херсонського губерньського з'їзду представників революційних демократичних організацій, який проходив 30 листопада – 2 грудня 1917 р., повідомив присутнім про не надто приємні для них рефлексії делегатів форуму: «Констатуючи *цілком усвідомлене ставлення* (курсив наш – Т.В.) учасників з'їзду-селян до питань політичних, відзначає яскраво виразну на з'їзді орієнтацію херсонського селянства до України, яка проявилася в тому, що питання про приєднання Херсонської губернії до України було вирішене в позитивному сенсі»³⁰.

Ось це «*цілком усвідомлене ставлення*» можна трактувати не тільки з боку емоційно-патріотичних переконань мешканців губернії, які в такий спосіб демонстрували латентне прагнення до соборності, але й з раціональних міркувань, що визначалися бажанням мати надійну владу і порядок як противагу дедалі наростаючим проявам політичного та кримінального бандитизму. В архівосховищах Одеси зберігається напрочуд інформативний документ невідомого автора, жителя міста, датований також груднем 1917 р., який влучно відображає настрої значної частини містян. Прочитуємо тільки найбільш яскраві

²⁵ Протоколи Одеської ради робітничих депутатів. – С.238.

²⁶ Там само. – С.239, 241–242.

²⁷ Раковський М.Ю., Шкляев І.М. У революційні часи (1917–1920 рр.). – С.289.

²⁸ ДАОО. – Ф.Р-3829. – Оп.1. – Спр.87. – Арк.46 зв.

²⁹ Протоколи Одеської ради робітничих депутатів. – С.243–244.

³⁰ ДАОО. – Ф.16. – Оп.124, ч.1. – Спр.8774. – Арк.66.

уривки прокламації-звернення: «Час уже встановити порядок, займатися своєю справою серйозно. У нас уже встановлено згодою більшості населення, що УНР може дати лад і повинна встановити тверду владу. [...] Необхідно просити українську раду зробити наступне: оголосити місто на воєнному або облоговому становищі. [...] Встановити українську республіканську тверду владу одну, знищити всі зайві комітети. Влада повинна бути сильна і одна. [...] Міське самоврядування не усвідомлює, чому кояться неподобства в Одесі»³¹. Ментальну еволюцію одеситів вважала помітною й Т.Пентер³².

Отже, політична непримиренність гласних міської думи поступово розмивалася втомою населення від чвар та анархії. Люди прагнули визначеності й стабільності, яку сподівалися отримати в межах УНР. Уважаємо, саме це остаточно переконало більшість гласних місцевого самоврядного органу перейти від категоричного несприйняття тотожності Одеса – Україна до легалізації озвучених раніше ідей про окремий статус міста у складі Української Народної Республіки. Саме 6 грудня 1917 р. гласні, підхопивши недавню думку більшовиків, на згаданому засіданні вперше у стінах думи приступили до обговорення «українського проекту» за участі Одеси. Каталізатором стало не стільки твердження про необхідність оголошення статусу вільного міста, висловлене Ф.Менчиковським, М.Мишкіним і Л.Наркевичем, скільки дискусія про можливість узяти участь у виборах до Всеукраїнських установчих зборів (на умовах окремої округи), що раніше, зі зрозумілих причин, категорично відкидалося. Примітно, що жодних рефлексій щодо закликів оголосити Одесу «вільною» протоколи засідань думи не зафіксували, навіть попри визнання доцільності долучитися до виборчого процесу³³, що можна трактувати як приховане визнання входження міста до юрисдикції УНР. Сказане повною мірою стосується й реакції Києва. 7 грудня 1917 р. В.Голубович, доповідаючи на засіданні уряду про політичну ситуацію в Одесі, акцентував увагу саме на навколовиборчій полеміці, жодним словом не згадавши потенційне поширення «вільноградських» ідей³⁴.

На середину грудня місто отримало згоду центральної української влади на створення власної виборчої округи і паралельно з цим у міській думі та раді робітничих, солдатських, матроських і селянських депутатів сформувалися дві окремі комісії, що мали безпосередньо займатися підготовкою юридичних основ функціонування вільного міста та проведення з цього приводу референдуму. До думської комісії ввійшли такі авторитетні вчені з Новоросійського університету, як В.Лазурський, Є.Щепкін, А.Флоровський³⁵, Г.Тіктін³⁶. Як з'ясувала Т.Пентер, обидва проекти концептуально суттєво відрізнялися. Радівці прагнули до передачі всієї влади ревкому, який мав складатися з

³¹ Там само. – Спр.10023. – Арк.337.

³² *Penter T. Odessa 1917: Revolution an der Peripherie.* – S.283–284.

³³ ДАОО. – Ф.16. – Оп.124, ч.1. – Спр.8774. – Арк.66.

³⁴ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.1. – С.520–521.

³⁵ У Т.Пентер ідеться про філософа Г.Флоровського, але це могло бути хибне прочитання джерела, оскільки нерідко під скороченням «Г» малосся на увазі слово «господин». Радше у комісії міг бути історик Антоній Флоровський.

³⁶ *Penter T. Odessa 1917: Revolution an der Peripherie.* – S.290.

їхніх представників, а думська проекція на проблему передбачала приписати домінуючу роль своїй інституції, котра й надалі мала займатися міським господарством. Водночас останні міркували, що територіальна належність Одеси залишається остаточно невирішеною. До того ж група на чолі з приват-доцентом Г.Тікніним розробила дві програми розвитку міста – максимальну та мінімальну. Перша передбачала перетворення Одеси на державну адміністративну одиницю, яка могла на засадах рівноправ'я ввійти до федеративної Російської республіки. Друга уможливлювала набуття автономного статусу як складової УНР. Німецький історик зауважила, що вагомим чинником, який пришвидшував роботу над документами, був місцевий гіпертрофований патріотизм/егоїзм одеситів (навіть за існування противників ідеї вільного міста), котрі в підвищенні ролі Києва як новопосталої столиці вбачали загрози втрати економічного (і не тільки) потенціалу та перетворення з «першого міста України на друге»³⁷. З іншого боку, такі установки визначали підсвідоме розуміння неминучості закріплення Одеси в юрисдикції саме УНР, а не Росії.

Зрештою, 21 грудня 1917 р. на спільному засіданні президій рад і міської думи було ухвалено резолюцію, в якій йшлося про потребу клопотатися перед Києвом щодо надання окресленого статусу Одесі як частині УНР. Наступного дня президія обрала делегацію у складі Орлова, Рисса, Столяренка й «одного від українців», якій доручалося передати в Генеральний Секретаріат відповідний проект («Положення про Одесу – вільне місто»), підготовлений 23 грудня. У ньому, за словами О.Триліського, наголошувалося, що «вільним містом України повинно бути міс. Одеса і градоначальство. Цивільний комісаріат при штабі округи скасовується. Замість нього створюється секретаріат 10-ти. [...] Державні доходи тимчасово переходять у руки міського секретаріату, залишки – у касу Центральної Ради. [...] На чолі просвіти повинен стояти єврейський соціаліст, оскільки євреї за чисельністю учнів становлять найбільший відсоток. Мовою міста є російська. Університет та інші вищі навчальні заклади утримуються Центральною Радою. Вона ж повинна фінансувати заводи, котрі мають загальнодержавне значення»³⁸.

Центральна Рада загалом погодилася затвердити пропоновані умови, не схваливши лише окремі пункти. Хоча автор не вказує, які саме³⁹, припускаємо, що вони були пов'язані з офіційною мовою. 29 грудня 1917 р. до Одеси надійшла телеграма від Генерального Секретаріату, котрий, на підтвердження окремого статусу причорноморського міста, погоджувався визнати можливим створення колегіального комісаріату (секретаріату) як повноважного цивільного органу самоврядування, через який упроваджуватимуться у життя розпорядження уряду. Планувалося незабаром створити комісію з представників, обраних в Одесі й Києві, для вироблення статуту комісаріату⁴⁰.

Як бачимо, у політико-правовому протистоянні комісій переміг радівський варіант вільного міста, що могло призвести навіть до усунення думи від

³⁷ *Penter T. Odessa 1917: Revolution an der Peripherie. – S.290–291.*

³⁸ *Триліський А. Организация советской власти на Одешине. – С.176–177.*

³⁹ Там же.

⁴⁰ ДАОО. – Ф.Р-3829. – Оп.1. – Спр.100 б. – Арк.1.

участі в управлінні Одесою. Утім, це має своє пояснення, адже, за інформацією В.Поплавка, найпалкішими агітаторами за вільне місто були більшовики⁴¹, які вже опанували ради робітничих депутатів. Прихильність Генерального Секретаріату до цієї версії проекту, імовірно, мала мінімізувати політичні наслідки виділення міста в майже окрему адміністративну одиницю.

Члени Одеського військового комісаріату разом із представниками окружного цивільного комісара українського уряду і президіями рад, швидше за все, зуміли до початку 1918 р. створити колегіальний міський комісаріат, після чого мало бути встановлено, на яких умовах до цього органу ввійдуть представники місцевих організацій⁴². Кадети та меншовики, котрі були гласними думи, продовжували наполягати, що ради не можуть виконувати функції органів влади, а тому, попри домовленості в Києві, прагнули винести на міський плебісцит наступні варіанти розв'язання колізії: 1) Одеса – така ж частина Української Республіки, як Київ; 2) Одеса – вільне місто УНР; 3) Одеса – вільне місто Російської Федеративної Республіки. Але узгодження позицій тривало й надалі, оскільки делегати від думи могли взагалі не потрапити до складу міського комісаріату⁴³. Так, 11 січня 1918 р. у Воронцовському палаці відбулася нарада представників політичних організацій Одеси, на якій присутні вкотре обговорювали різноманітні параметри функціонування вільного міста⁴⁴ й ухвалили рішення щодо доцільності існування колегіального міського комісаріату з 10 осіб як єдиного повноважного органу влади в місті та градоначальстві. Ще раз підтверджувалося рішення Києва, що інституція повинна існувати тимчасово, до вирішення питання про владу в Одесі всеукраїнськими та всеросійськими установчими зборами. До складу комісаріату все-таки ввійшли два делегати від міської думи, а також члени ради робітничих депутатів⁴⁵, і, можливо, представники українського війська⁴⁶, що мало закріпити його паритетність. Оскільки мовне питання виявилось чи не головним дискусійним моментом у переговорах з урядом, який наполягав на використанні української в роботі комісаріату, офіційними мовами було визнано російську, українську та їдиш. Визначені політико-правові параметри зрештою підтримали гласні думи, ради робітничих, солдатських, матроських і селянських депутатів та провідні партійні комітети, у тому числі такі різновекторні, як кадети й більшовики⁴⁷.

Прораховувалися на майбутнє й господарські перспективи статусу вільного міста, які визнавалися оптимістичними. Тим більше, вони відрефлексовувалися на уявленнях про порто-франко XIX ст. Проте економічна складова у 1917–1918 рр. усе-таки не стала базовою й помітно поступалася політичній, що була своєрідною альтернативою для міста⁴⁸, в якому переважали партії, орієнтовані у своїй діяльності не на Київ, а на Петроград.

⁴¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – К., 1997. – Т.2. – С.65.

⁴² Родная страна. – 1918. – 12 января.

⁴³ Трилисский А. Организация советской власти на Одешине. – С.177–178.

⁴⁴ ДАОО. – Ф.16. – Оп.124, ч.1. – Спр.10040. – Арк.10.

⁴⁵ Одесские новости. – 1918. – 12 января.

⁴⁶ Трилисский А. Организация советской власти на Одешине. – С.178.

⁴⁷ Penter T. Odessa 1917: Revolution an der Peripherie. – S.293.

⁴⁸ Ibid. – S.294.

Утім, якими б не були плани розвитку вільного міста, невдовзі з'ясувалося, що вони приречені залишатися радше теорією, адже більшовики протягом зими 1917–1918 рр. активно готувалися до збройного виступу й збиралися вирішувати суспільно-політичні та соціально-економічні питання за власним сценарієм. Практичній реалізації ідеї вільного міста завадило більшовицьке повстання, що розпочалося 14 січня 1918 р. Після встановлення власної монополії на владу ліві російські есдеки не вбачали потреби в збереженні попередніх домовленостей. А оголошена незабаром Одеська радянська республіка не могла будуватися на закладених політичними конкурентами принципах.

У березні 1918 р., після повернення до краю за допомогою німецько-австро-угорських військ української державної адміністрації, міська дума спробувала реанімувати так і не отриманий *de jure* статус, повернувшись значною мірою до аргументів економічного характеру. Як наголошує одеський історик Т.Гончарук, у першому (!) пункті проекту щодо надання окремого статусу місту, який розробила спеціальна комісія думи після падіння Одеської радянської республіки, зазначалося: «У галузі економічних відносин місту Одесі належить у межах її кордонів право на самовизначення, за винятком цілої низки питань». Одеса, як вільна гавань, мала перебувати поза загальнодержавним митним кордоном, утім лише тимчасово. Так само тимчасовими мали бути спеціальні «одеські гроші»⁴⁹.

Варто наголосити, що прем'єр-міністр УНР В.Голубович на зустрічі з делегацією Одеської міської думи, яка відбулася у середині березня в Києві, пообіцяв, що місто займе окреме місце з-поміж інших населених пунктів України⁵⁰. Але ці сподівання гласних не отримали реалізації. Австро-німецьке військове командування дійшло принципової згоди з українськими комісарами міста про неможливість надання Одесі статусу вільного міста, не отримавши для позитивного вирішення проблеми переконливих аргументів. Натомість вона оголошувалася містом УНР без додаткових преференцій⁵¹. Саме такою була не дипломатична, а реальна позиція уряду, інакше ситуація набрала б іншого імпульсу розвитку. На підтвердження усталеної парадигми міркувань 31 березня 1918 р. побачила світ урядова постанова: «Доручити всім [...] міністерствам довести до відома підлеглим їм установам у м. Одесі, що м. Одеса в управлінні нічим не відрізняється від інших губерніяльних городів України»⁵². Та й у самому місті ентузіазм поступово згасав, що відображалося на газетних шпальтах⁵³. Аж до гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. дане питання більше публічно не обговорювалося і не ставилося у практичній площині.

Таким чином, падіння Тимчасового уряду й поступовий перехід усієї повноти влади в Україні до рук Центральної Ради та Генерального Секретаріату викликали до життя інфернальні уявлення з боку частини політичних мезоліт регіону про насування неминучої політичної та культурно-освітньої українізації північнопричорноморського краю. Особливо помітними стали вказані

⁴⁹ Гончарук Т.Г. Революційні події 1917–1919 рр. ... – С.19–20.

⁵⁰ Родная страна. – 1918. – 22 марта.

⁵¹ Одесские новости. – 1918. – 15 марта.

⁵² Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.2. – С.238.

⁵³ Гончарук Т.Г. Революційні події 1917–1919 рр. ... – С.19–20.

побоювання після проголошення УНР у територіальних межах, визначених Києвом, що спровокувало дискусію про необхідність реанімації окремого статусу для Одеси, а головна аргументація базувалася на соціокультурній дихотомії цього міста та новопосталої республіки.

Ідея вільного міста Одеси в роки революції вперше була публічно висловлена 14 листопада 1917 р. як очевидна альтернатива українським державотворчим процесам. Висунута представником місцевих більшовиків, вона спочатку не викликала відповідної реакції з боку конкуруючих політичних сил, і тільки переконавшись у незворотності поширення правомочності українських державних інституцій у регіоні її підхопили як ради робітничих, солдатських, матроських та селянських депутатів, так і міська дума. Відтак поширення «вільноградського» концепту здійснювалося двома групами політиків та інтелектуалів, представників революційної й ліберальної демократії, кожна з яких критично оцінювала належність Одеси до УНР.

Пропонований проект став компромісом між різними політичними і соціальними стразами суспільства та міг об'єднати найбільші етнічні громади Одеси. У такий спосіб ідея вільного міста мала вивести з перспективи перманентного конфлікту міське самоврядування та український уряд, повноваження якого, попри бажання опонентів, упевнено розповсюджувалися по всій Херсонській губернії. Основні підготовчі процеси проходили в Одесі, міська дума якої використовувала консультативну допомогу представників місцевих українських організацій, передусім лідера осередку Української партії соціалістів-самостійників І.Луценка, а у столиці України переговори тривали на рівні доурядових рішень та обіцянок, тобто кулуарно. Натомість більшовицька організація регіону використовувала переговорний процес лише як фасад, за лаштунками якого готувався збройний сценарій захоплення влади.

Навесні 1918 р. в урядових кабінетах ідея вільного міста Одеси вже не викликала колишнього розуміння, оскільки було присутнє переконання про ліквідацію загрози сепаратизму. Та й у політичних колах самої Одеси спостерігалось помітне охолодження до теми вільного міста через усвідомлення фактичної міжнародної легітимізації кордонів УНР згідно з Брестським мирним договором. Попри те, що запропонований у листопаді 1917 р. проект спеціального статусу Одеси розглядався представниками ліберальної та революційної демократії як варіант найменш болісної інтеграції міста до складу УНР, він так і не отримав юридичного оформлення й залишився ще одним нереалізованим прикладом місцевого сепаратизму революційної доби.

This article analyzes the circumstances of resuscitation plans to provide Odesa the separate status of free city of the Ukrainian People Republic. Author highlights the efforts of Russian and Jewish parties through City Council vowels to neutralize partly the political and cultural implications of the inclusion of the UPR.

Keywords: revolution, Odesa, Ukrainian People's Republic, the Central Rada, the Ukrainian Constituent Assembly, City Council, political parties.

